

बालसाहित्य निर्मितीची गरज : एक अभ्यास

सय्यद अमजद अब्दुल वाहेद
संशोधक विद्यार्थी

डॉ. संजय पाटील देवळाणकर
संशोधक मार्गदर्शक, नाट्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
के. एस. के. महाविद्यालय,
बीड, जि. बीड

8

Research Paper - Dramatic

प्रस्तावना

बालनाट्याचा विचार करता बालनाट्य हा सामासिक शब्दातील दोन्ही पदांचा विचार करणे आवश्यक आहे. या सामासिक शब्दातील पहिले पद; बाल आहे. बाल म्हटल्यानंतर कोणत्या वयोगटातील मुल लक्षात घ्यावयाचे, बालनाटकांच्या दृष्टीने वयोगटांचा विचार करण्याची आवश्यकता आहे त्यानुसार मानस शास्त्रीय दृष्ट्या पडणारे वयोगट पुढील प्रमाणे सांगता येतील- मुल बाल विद्यार्थी हे शब्द निश्चित वय सुचित करत नाहीत. १ ते १५ वर्षांच्या मुलाला आपण मुलगा म्हणून संबोधतो. प्राथमिक शाळेत जाणारा, विद्यालयात, महाविद्यालयात जाणारा विद्यार्थीच असतो. पण जेव्हा मुलांच्या संबंधित एकादा प्रश्न डोळ्या समोर ठेवून विचार करावयाचा असतो तेव्हा त्यांच्या निश्चित वय लक्षात घ्यावे लागते. उदा. विद्यार्थ्यांचा प्रश्न म्हटल्यानंतर विद्यालयीन का महाविद्यालयीन विद्यार्थी हे लक्षात घ्यावे लागते. अभ्यासक्रमाची आखणी करावयाची म्हटली की, विद्यार्थ्यांचे वय लक्षात घ्यावे लागते. बालसाहित्याचा अभ्यास करतानाही कोणत्या वयोगटासाठी ते गीत किंवा नाटक आहे हे अभ्यासने आवश्यक आहे.

मानसशास्त्रीय दृष्ट्या १६ वर्षा पर्यंतच्या वयाचे तीन गट पडतात. हे गट म्हणजे मुलांच्या ३ विकास आवस्थे होत. या विकासामध्ये शारिरीक, बौद्धिक व मानसिक अंतरभूत आहे. हे गट असे १ ते ५ शिशू अवस्था या अवस्थेतील मुलास शिशू म्हणु.

६ ते १२ बालावस्था : या अवस्थेतील मुलास बाल म्हणु

१३ ते १६ कुमारावस्था : या अवस्थेतील मुलास कुमार म्हणु

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. बालसाहित्य म्हणजे काय? याचा अभ्यास करणे
२. बालसाहित्य निर्मितीचा अभ्यास करणे

३. बालसाहित्य निर्मितीची गरज अभ्यासणे बालसाहित्याची वयोगटाप्रमाणे वर्गवारी

बालसाहित्याची निर्मिती वयोगटाप्रमाणे होणे आवश्यक आहे हे आपण आता पर्यंत पाहीले. बालसाहित्याकामध्ये बालकविता लिहिताना लोकांनी थोडा वयोगटांचा विचार केला आहे हे जाणवते पण बालनाट्यकरांनी मात्र वयोगटांचा विचार केलेला दिसत नाही.

आता या बालनाटकांचा अभ्यास करताना बालनाटकांची वयोगटाप्रमाणे विभागणी करून अभ्यास करता येईल. ही वर्गवारी करीत असताना वर एका उल्लेखलेली एक गोष्ट मात्र लक्षात घ्यावयास हवी या अवस्था सजीव मानवाच्या विकास अवस्था आहेत. त्यामुळे एका अवस्थेतून दुसऱ्या अवस्थेत जाताना संक्रमण अवस्था असणारच म्हणजे एका अवस्थेच्या शेवटच्या एक दोन वर्षात तर दुसऱ्या अवस्थेच्या पहिल्या एक दोन वर्षात दोन्ही अवस्थांच्या काही वैशिष्ट्यांची सरमिसळ होणारच. आवडीनिवडी मध्येही एकदम बदल न होता थोडे मिश्रणाचे स्वरूप दिसते.

उदाहरण देवून ही गोष्ट स्पष्ट करायची झाल्यास असे आपणास म्हणता येईल की, बाल्यावस्थेतील १२-१३ वर्षांचा बालक काही कुमार नाटकात रस घेवू शकेल याच्या उलट कुमार अवस्थेच्या सुरुवातीच्या वयातील कुमार काही बालनाटकात रस घेतील.

वयोगटानुसार खालील प्रमाणे गट पाडता येतील.

पहिला गट	५ ते ८-९	वय	शिशु- बाल
दुसरा गट	६ ते १३ वय		बाल
तिसरा गट	९ ते १४ वय		बाल - कुमार
चौथा गट	१३ ते १६-१७	वय	कुमार

अशा प्रकारे वयोगटानुसार नाटकांचे गट पाडता येतील.

बाल अवस्था वैशिष्ट्ये

सहा ते बारा हे वय बालावस्थेत येणारे वय आहे. बालवस्थाही शिशू अवस्थेची प्रगत अवस्था असल्यामुळे शिशू अवस्थेची वैशिष्ट्ये आपण सुरुवातीला लक्षात घेतले आता बालावस्थेची वैशिष्ट्ये शोधू

१. कल्पना विश्वाचे आकर्षण

बाल्यावस्थेमध्ये पर्दापण केल्यानंतर मुलाच्या भोवतालचे वातावरण हळूहळू बदलू लागते. आता बाल्यावस्थेत मुलगा माँटेसरीच्या वातावरणातून प्राथमिक शाळेत येतो या ठिकाणचे वातावरण माँटेसरीच्या शाळेपेक्षा कृत्रिम व नियमबद्ध असते. एकाच खोलीत त्याला बराच वेळ बसावे लागते

त्याच्या खेळण्यावर व बोलण्यावर बंधन येते त्याला परिस्थितीशी जुळवून घेणे कठीण जाते म्हणून कल्पना विश्वात रमणे बालक आधिक पसंत करते.

२. सामाजिकप्रवृत्तीचे विकसन

या काळात बालक एकटे खेळणे पसंद करत नाही. ती बालके बरोबरच्या बालकांबरोबर देवघेव करून खेळ खेळू लागतात. सामाजिकतेची आवड निर्माण होते.

३. संघप्रियता

सामाजिक प्रवृत्तीच्या विकसनामुळे या अवस्थेत मुलांमध्ये संघ प्रियता येवू लागलेली असते संघप्रियता आल्यामुळे संघाच्या नियमाचे पालन होऊ लागते. संघप्रियता लवकरच इतकी वाढू लागते की घर जेवण्या झोपण्या पुरतेच आहे असे समीकरण केले जाते. मात्र संघप्रियता आल्यामुळे त्यात निस्वार्थीपणा हे गुण ही मुलांमध्ये येवू लागले अशी समज करून घेवू नये. काही उत्तम सामाजिक गुणांची निर्माती मात्र झालेली असते. आत्म गौरवा बरोबरच परगौरव, परहितबुद्धी, संघप्रियता यांचा कस लागलेला दिसतो. या गुणांची नैतिक कसोटी मात्र त्यांच्या संघामध्ये त्यांना ज्या गोष्टी पटल्या असतील त्या गोष्टींवर अधिष्ठित असते.

४. आत्मप्रतिष्ठा

या वयात मुलगा समाजात (समवयस्क मित्रात, शाळेत) वावरण्यास लागल्यामुळे आपल्याच मानसिक प्रक्रियेत तो गुंतून राहत नाही. जगातील विविध वस्तु कडे घटनांकडे त्यांचे लक्ष गेलेले असते. संग्रह प्रवृत्ती रचना प्रवृत्ती, युद्ध प्रवृत्ती इत्यादींचा उदय झालेला असतो व या सर्वांच्या संगमातून आत्मप्रतिष्ठा निर्माण होते.

५. बौद्धिक विकास

या अवस्थेमध्ये विचारशक्तीचा विचार फार गतीने होत असतो. जिज्ञासाप्रवृत्ती हे काय ते काय असे का तसे का असा प्रश्नांचा सारखा मारा करीत असते ही अवस्था प्रश्नचिन्हांकीत अस्थिरकाळ म्हणून ओळखली जाते.

६. कल्पकता

बालावस्थेत कल्पकता तीव्र व अति अवास्तव असते त्यातून लहान मुलांचे भावनिक जीवन प्रतीत होते. शालेय विद्यार्थ्यांच्या खिशात एक पैसा असला तरी तो लक्षाधिकाचा आनंद अनुभवू शकतो भावनिक प्रश्न सोडविण्यासाठी या वयातील मुलगा कल्पकतेचा उपयोग करतो. कल्पकतेतून भविष्यकाळ रंगवतो, त्यामध्ये तो रंगतो आणि त्यातून प्रेरणाही घेतो.

मुलांच्या या कल्पकतेतून वयाच्या ८ ते ९ वर्षापर्यंत घर-घर, शाळा-शाळा हे खेळ चालतात.

शिशू अवस्थेच्या शेवटच्या वर्षाच्या बयातील मुलेही त्यात भाग घेतात.

बालकाच्या कल्पकतेची आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे प्रत्यक्ष जीवनाशी तिचा कमी संबंध असतो. कल्पकतेने पऱ्यांचे विश्व मुलगा निर्माण करतो. पऱ्यां जवळच्या जादुच्या कांडीने चुटकीसरसे सर्व प्रश्न सोडवतो.

मुलगा जसा बसां मोठा होवू लागता तसा तसा या कल्पकतेचा अविष्कार अधिक आकर्षक व भिन्न भिन्न प्रकारे होवू लागतो.

पुढे पुढे मात्र तो कल्पनेच्या विश्वात फार वेळ न राहता तो प्रत्यक्ष सृष्टीत बदल घडून आणण्याचा प्रयत्न करतो. या अवस्थेच्या शेवटी शेवटी अशी आवस्था येते की, हातातले खेळणे विमान समजून त्याच्याशी खेळण्यापेक्षा हवेत काही वेळ संचार करणारे एखादे उपकरण करण्याच्या प्रयत्नात तो असतो. काल्पनिक खेळता शिवाजी होण्या पेक्षा शिवचरित्रावर नाटक करण्याचे तो अधिक पसंत करतो. रेघोट्या ओढून त्याला पोपट म्हणण्यापेक्षा प्रत्यक्ष पोपट काढण्याचा तो प्रयत्न करतो. मुलांमध्ये सृजनशील कल्पना शक्तीचा उदय होवू लागलेला दिसतो.

६. भाषांचा -विकास -

शिशूआवस्थेपेक्षा बालावस्थेत मुलांचे शब्द भांडार वाढलेले असते. साध्या वाक्याकडून मुलांची मजल मिश्रवाक्य तयार करण्या पर्यंत जाते शब्द संग्रह वाढतो त्यांचे लेखन, वाचन सुरु होते. त्यांच्या लिहीलेली नाटके या वयोगटातील मुले वाचू शकतील त्यांचे प्रयोगही करून पाहू शकतील. बालावस्था व नाटक

शिशूअवस्थेनंतरची ही प्रगत आवस्था आहे. लेखन, वाचन, भाषा व इतर निरनिराळे विषय यांच्या अभ्यासाला सुरुवात झालेली असते गोष्टी ऐकणे, ऐकलेल्या परत सांगणे या क्रिया चालू झालेल्या असतात परावलंबन जावून पुष्कळशा गोष्टी बालक स्वतःकरून लागलेला असतात. ग्रहण शक्तीत, आकलन शक्तीत वाढ होते ही प्रगती लक्षात घेतल्यास या बालकांसाठी जर नाटके लिहीली गेली तर त्यांच्या पासून ही बालके आनंद घेवू शकतील.

संघप्रियता सामाजिक प्रवृत्ती याचे विकसन होत असल्यामुळे त्यांना नाटकाचे प्रयोग करावयाला आवडेल. बालकांसाठी नाटक लिहीताना या आवस्थेतीची वैशिष्ट्ये लक्षात घ्यावयास हवीत. कल्पना विश्वात रमणारे हे वय आहे तेव्हा त्यांचे कल्पना विश्व साकार करणारे नाटक हवे. नाटकाने त्यांना अद्भुत वातावरणात घेवून जावे हे वय हसण्याचे गंमत करण्याचे असते तेव्हा त्यांना हसवेल असे विनोदी नाटक हवे.

या अवस्थेत बालकांच्या भोवती त्यांच्या मित्रांचा मेळा जमावयास सुरुवात झालेली असते.

शाळेचे वातावरण नविन असते निरनिराळ्या विषयांच्या अभ्यासाला सुरुवात झालेली असते. नवे अनुभव येत असतात. या अनुभव विश्वात ही काही वेळेस नाटयमय प्रसंग घडतात. त्यातले नाटय टिपून जर बालकांसमोर नाटय रुपाने सादर केले तर त्यांनाही त्यात मजा वाटेल.

थोडक्यात ज्या ज्या गोष्टी हे बालमन जास्त आनंद घेवू शकेल त्या गोष्टीवर आधारीत नाटक या वयोगटासाठी हवे. या अवस्थेच्या सुरुवातीच्या वर्षात काल्पनीक खेळखेळले जातात त्यांना बालनाट्याच्या निर्मातीने मोठा ठेवा मिळणार आहे. मुले घर-घर, शाळा-शाळा याच्या जोडीला बालनाट्ये ही उत्स्फूर्तपणे व आहे त्या सामुग्रीत कल्पनाशक्ती लढवून करू शकतील.

बालसाहित्य म्हणजे काय?

विकासावस्थानुसार बालसाहित्याचा विचार करणे का आवश्यक आहे असा प्रश्न उद्भवतो. त्यासाठी प्रथम बालसाहित्य म्हणजे काय या प्रश्नाचे उत्तर शोधले पाहिजे. बालसाहित्य या सामासिक शब्दाचा विग्रह बालांनी लिहिलेले साहित्य असा होवू शकतो, बाला विषयी लिहिलेले साहित्य असा ही होवू शकतो व बालांसाठी लिहिलेले साहित्य असा ही विग्रह आपण करू शकतो. बालसाहित्याचा शैक्षणिक दृष्टिकोनातून विचार करणारे विचारवंत बालनाट्याचा विचार करताना बालनाटक बालांनीच बालांसाठी लिहिलेले असाने असे मत मांडतात. नाटय विमर्श मध्ये के.ना.काळे म्हणतात बालनाट्यासाठी लिखित नाटय संहिता असण्याची आवश्यकता नाही. खेळ खेळताना मुले जे उस्फूर्त संवाद करतील तेच संवाद ध्वनीमुद्रीत करावेत. मुलांना ऐकवावेत त्यांच्याकडून त्यात दुरुस्ती करून ठेवावी व तेच लिखित स्वरुपात ठेवावेत. के.ना.काळे बालनाट्याचा फक्त शैक्षणिक दृष्टिकोनातून विचार करतात पण बालकांची निर्मळ करमणूक करण्याच्या दृष्टीने व बालांचा अभिरुची संपन्न करण्याच्या दृष्टीने जेव्हा बालनाटकांचा विचार केला जातो तेव्हा बालांसाठी लिहिलेले ते बाल नाटय अशी व्याख्या करणे संयुक्तीक ठरते. बालांविषयी लिहिलेले नाटक हे प्रौढांसाठी असू शकते म्हणून असा विग्रह या प्रबंधाच्या दृष्टीने आयोग्य वाटतो.

बालसाहित्याच्या निर्मातीची गरज

बालांसाठी लिहिलेले ते बाल नाटक म्हणत असताना आणखी एक प्रश्न उद्भवतो की मुलांना खरोखरीच करमणुकीसाठी बालनाटकांची आवश्यकता आहे का का प्रौढ माणसांची आपल्या मुलांचे कौतुक बघण्यासाठी ही होस आहे. या प्रश्नांचे उत्तर शोधीत असताना बाल साहित्याच्या निर्मातीची गरज मुलांच्या दृष्टिकोनातून लक्षात घेवून व नंतर बालनाटकांची गरज लक्षात घेवून मुलांच्या वर्तणुकी व मुलांचा विकास याची उपपत्ती सांगताना मानसशास्त्रज्ञांनी एक सिध्दांत मांडला आहे.

मानवजातीच्या विकास अवस्थेत जी स्थित्यन्तरे झाली त्यांचीच पुनरावृत्ती बालकांच्या विकासात दिसते जी मुले खेळ खेळताना गुहा तयार करीत असतात आणि गुराख्याचा खेळ खेळीत असतात ते मुले पाषाण युगाची व पशुपालन अवस्थेची पुनरावृत्ती करीत असतात. मुलांच्या सर्व वर्तणुकींना ही उपपत्ती लागत नसली तरी काही वर्तणुकींची विजे या उपपत्तीत दिसतात. मानवजातीच्या प्रथम अवस्थेत मानवाला गोष्टींची फार आवड होते त्या काळात लोक मध्ये लाकडे पेटती ठेवून कोंडाळे करून गोष्टी ऐकत बसत. मुलांच्याही आजी भोवती कुंडाळे करून गोष्टी ऐकत बसण्याची आवड बालपणापासून दिसते. बालपणापासून मुलां मध्ये दिसून येणारी दुसरी आवड म्हणजे संगिताची व तालबद्धतेची अडगुल मडगुल हे अर्थहीन गीत कित्येक शतकापासून लहान मुलांचे आवडते झाले आहे. त्या गीतांतील लय व मधुर स्वर मुलांना आकर्षित करतात. मुलांना वास्तवापेक्षा स्वप्न रंजनात रंगून जावयास फार आवडते. बालकथा त्या बालकांना कल्पना विश्वात नेतात.

मुलांच्या या आवडी पुरविण्यासाठी बालकथा व बालगीतांची आवश्यकता आहे. मुलांच्या भातुकली सारख्या खेळाचे निरिक्षण केल्यास मुलांची अनुकरणाची व अभिनयाची आवड लक्षात येते. मुलांच्या आवडत्या बालकथांतील नाट्य जर रंग भूमी वर दाखविण्यात आले तर मुले आनंदीत होतील. नाटकातील भूमिका करण्यात त्याच प्रमाणे बघण्यातही त्यांना आनंद मिळेल. आलिबाबा चाळीस चोर हा नाटक प्रयोग हेच सिध्द करतो. मोठ्यांचे अनुकरण करावयास मुलांना फार आवडते. भातुकलीचा खेळ त्याची साक्ष देतो. भातुकली प्रमाणे नाटक नाटक हा ही एक त्यांचा खेळ होवू लागला आहे म्हणूनच बालकथा व बालकविता प्रमाणे मुलांना बालनाटकीही हवी आहेत. बालसाहित्याच्या निर्मातीला सुरुवात

बालवाडमयातील बालकथा, बालकविता यांच्या निर्मातीला सुरुवात मुद्रण पूर्व कालापासून झाली आहे. सौ. मालतीबाई दांडेकर बालवाडमयाची रूपरेखा या पुस्तकात म्हणतात त्याप्रमाणे मुद्रणपूर्व कालातही स्त्रीजणांकडून अलिखित बालगाणी, अंगाई गीते, झोपाळ्यावरील गाणी रचली गेली. याच पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत गोपीनाथ तळवळकर म्हणतात सुमारे दिडशे वर्षापूर्वी तंजावर येथे बालवाडमयाचे पहिले पुस्तक छापले गेले पण बालवाडमयाच्या या मुद्रीत आरंभापूर्वी बालवाडमय होते व ते बाल प्रियही होते. फक्त लिखित स्वरूपात प्रकट झाले नव्हते. मुलांसाठी नाटक लिहावयास सुरुवात मात्र उशिरा झाली. स.के.छत्रे यांच्या बालमित्र मध्ये (१८२८) मुलांसाठी लिहीलेले पहिले संवाद सापडतात.

बालनाट्य निर्मातीच्या विलंबाची कारणीमांसा

बालकथा, बालकविता यांच्या तुलनेत बालनाटकांच्या निर्मातीला विलंब लागलेला लक्षात

येतो या विलंबाची कारणे शोधणे या ठिकाणी उचित होईल. विलंबाचे कारण सामाजिक आहे. पूर्वी नाट्य कलेला सामाजिक प्रतिष्ठा नव्हती. समाज नाटकात काम करणे हे सभ्यतेचे लक्षण समजत नसे. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात प्रतिष्ठीत लोक नाटक बघण्यास जावू लागले. नाट्य कलेला प्रतिष्ठा लाभली पण मुलांच्या बाबतीत मात्र नाटके बघावयाची नाहीत हे बंधन कायम राहिले त्यामुळे मुलांसाठी स्वतंत्र नाट्य निर्माती व्हावयास हवी हा विचार कोणाच्याही मनात येणे दुरापास्थ होते. विलंबाचे दुसरे कारण मानसशास्त्रीय आहे पूर्वी मुल म्हणजे मोठ्या माणसाची छोटी प्रतिमा मानली जात असे.

या विचारधारे विषयी लिहीताना जेम्स एसरॉस आपल्या सायकॉलॉजी अँड एज्युकेशन या पुस्तकात म्हणतात व्हिकटोरियन काळात असे मत रुढ होते हे अनेक गोष्टीवरून दाखविता येते. जेव्हा आपण आपल्या आजोबांचे लहानपणाचे फोटो पाहतो तेव्हा मोठ्यां माणसांसारखे त्यांचे पोशाब पाहून आपले मनोरंजन होते. व्हिकटोरियन काळातील साहित्यातही बालकापणाकडे बघण्याचा हाच दृष्टीकोन दिसून येतो.

पूर्वी समाजातील मुलांचे अस्थित्व गौण धरले जात असे. मानसशास्त्राचे अभ्यासक प्रॉथॉमसन जे.पी. चार्ल्ड सायकॉलॉजी या पुस्तकात लिहीतात मोठ्यांची लघुप्रतीकृती म्हणून लहानांकडे बघण्याचा दृष्टीकोन होतू या दृष्टीकोनाचा परिणाम असा झाला की, मुलांची वागणुक मोठ्यांच्या फुटपट्टीने मोजली जावू लागली. प्रौढांच्या प्रेरणा त्यांच्या लहानपणांच्या कृतीत शोधल्या जावू लागल्या. मुलांना प्रौढावस्था येवू पर्यंत त्यांचे ज्ञान अल्प व कमी महत्वाचे शुल्क समजले गेल्यामुळे मुलांकडे लक्ष दिले जात असे. पण त्यांचे म्हणणे ऐकले जात नसे मुलांविषयीच्या या दृष्टीकोनामुळे घरे प्रौढ केंद्रीत असत. अशा घरातून कुटुंबातील मोठ्यांच्या सुखसोयी पुढे लहानांच्या अपेक्षा व गरजा या गौण धरल्या जात असत. आधुनिक संशोधनामुळे मुलांच्या विकासातील उत्तपत्ती अविश्वासह ठरविले आहे. मुले ज्या वातावरणात वाढविली जातात त्याचा परिणाम मुलांच्या अत्यंतिक संवेदन क्षमतेमुळे त्यांच्या व्यक्तीमत्त्वावर व वर्तणुकीवर होतो हे सत्य आधुनिक संशोधनाने प्रतिपादन केले आहे.

पाश्चिमात्यांच्या विचारसरणी प्रमाणेच आपल्याकडील विचारसरणी होती मुलांच्या मनाचा विचार स्वतंत्रपणे होत नव्हता. प्रौढांच्या कल्पना प्रौढांचे विचार मुलांवर लादले जात असत मुलांच्या मनाची भुख ही निराळी आहे म्हणून त्यांच्यासाठी स्वतंत्र नाटके हवीत हे लक्षात घेतले गेले नाही. शिक्षणशास्त्रामुळे घडून आलेला बदल

पुढील काळात हळूहळू ही विचारसरणी ही मागे पडू लागली मनाच्या व्यापाराबद्दल संशोधन

चालू असतानाच मानसशास्त्राच्या अभ्यासात शिक्षणक्षेत्रातही भाग घेवू लागले. रुसो, पेस्टॉलॉजी व फ्रोबेल या तिघांनी शिक्षणशास्त्राची घडण करीत असताना असा महत्वाचा शोध लावला की शिक्षण म्हणजे मुलांच्या डोळ्यात भारुडभर माहिती कोंबणे नसुन मुलांच्या स्वाभाविक प्रवृत्तीचे योग्य ते संगोपण करून त्यांच्या विकासात मदत करणे हे होय. शिक्षणतज्ञ हर्बर्ट जॉन फेडीक यांच्याही एक पाऊल पुढे गेले. त्यांनी असे प्रतिपादन केले की मनाची घडण, मनाचे गुणधर्म व स्वाभाविक प्रवृत्ती यांचा अभ्यास करून नंतरच त्यावर शास्त्रशुद्ध शिक्षणशास्त्राची इमारत उभी करणे आवश्यक आहे. निष्कर्ष

१. मुलांच्या मनोरंजनासाठी व मुलांमध्ये अभिरुची निर्माण व्हावी म्हणून बालसाहित्याची गरज आहे. बालकथांमधील नाट्य रंगभुमीवर दाखवित्यास मुलांना ते अधिक आवडेल म्हणून ही बालनाटक निर्मातीची आवश्यकता लक्षात घ्यावी.
२. बालसाहित्य हे बालांसाठी निर्माण केलेले साहित्य आहे. बालांसाठी साहित्य निर्माती जर करावयाची असेल तर बालांच्या आवडीनिवडी त्यांची आकलन शक्ती लक्षात घ्यावयास हवी.
३. मुलांच्या आवडीनिवडी, त्यांच्या सहजप्रवृत्ती त्यांच्या इतर मानसिक शक्ती ह्या विकासआवस्थेनुसार बदलत असतात. म्हणून बालसाहित्याची निर्मिती करताना त्या साहित्याचा अभ्यास करताना विकासअवस्था लक्षात घेणे आवश्यक आहे.
४. मुलांच्या विकासअवस्थानुसार त्यांचे तीन गट पडतात. १. शिशू २. बाल ३. कुमार
५. बालनाटके लिहिणे जाणे आवश्यक आहे. त्याप्रमाणे त्यांचा स्वातंत्रितारित्या अभ्यास होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची :-

- १) नाट्यविमर्श : के.ना.काले १९६१ (पा.१११)
- २) बालसुमित्र : शं.रा.पंघे, (ऑगस्ट, १८८४)
- ३) बालमित्र : संपादक : अ.वा.बर्वे, मुद्रक - व्यापारी छापखाना पुणे.
- ४) विद्यार्थीमित्र : संपादक मंडळ - ज.ध.मांगले, जी.एम.कालेलकर, (सप्टेंबर, १८९४)
- ५) आनंद : वा.गो.आपटे, (ऑगस्ट, १९०६)
- ६) खेळगडी : वा.रा.पालवणकर, (जानेवारी, १९०८)

संस्कृत नाट्य परंपरेतील आद्य नाटककार

भास का 'अश्वघोष' : एक अध्ययन

संशोधक : प्रा. राहुल राम हळदे

मार्गदर्शक, : प्रा. डॉ. संजय पाटील देवळाणकर

सौ.के.एस.के. महविद्यालय

बिड, महाराष्ट्र, भारत

शोध संक्षेप

भारतीय नाट्यजगतात दोन प्रमुख नाटककारांचा प्रामुख्याने समवेश केलेला आढळतोपुण्यामध्ये नाटककार भास आणि अश्वघोष यांचा समावेश आहे। अश्वघोष यांचा लिखाणात बुद्ध प्रसिद्धीची व बौद्ध धर्माची छाया प्रचंड दिसते। तर भासांची लेखणी चौफेर विषयावर असल्याचे जाणवते। परंतु आज अनेक विचारवंतांमध्ये या दोन महान नाटककारांपैकी आद्य नाटककार कौन ? असा प्रश्न सतत उपस्थित होतो। हा प्रश्न कालगणना ह्यावरून सहज सुटल्या जावू शकतो। म्हणून खालील विश्लेषण यामधून वरील विषयाच्या जवळपास जाण्याचा पर्यंत केलेला आहे।

प्रस्तावना

नाटककार भास व बोधिसत्व अश्वघोष हे संस्कृत नाट्य जगतातील आद्य नाटककार मानले जातात। अश्वघोष यांनी बौद्ध धम्माच्या प्रचार व प्रसारार्थ काही रचना लिहिल्या, त्यामध्ये प्रामुख्याने बुद्धचरित, सौंदरनंद आणि शारीपुत्र प्रकरण हे तीन नाट्यकृती आहेत सौंदरनंद या नाटकाच्या शेवटी त्यांनी स्वतः विषयी एकदम थोडी माहिती दिलेली आहे।

आर्यसुवर्णाक्षीपुत्रस्य साकेतवासिनः भिक्षोराचार्य।

भदन्ताश्वघोषस्य महाकवेर्महावाग्मिनः

कृतिरियम्॥¹

सुवर्णाक्षी ही त्यांची माता असल्याचे त्यांनी नमूद केले असून तो साकेत अर्थात आजच्या आधुनिक अयोध्या नगरी चा तो रहिवासी होता। याशिवाय आजच्या आंध्रप्रदेश राज्यातील जगय्यापेटा येथील शिलालेखावरून आचार्य नागार्जुन हे भदंत अश्वघोष यांचे शिष्य होते। असा उल्लेख मिळतो

शिवाय ते सम्राट कनिष्काने आयोजित केलेल्या काश्मिर येथील चतुर्थ बौद्ध संगतीचे उपाध्यक्ष सुद्धा होते, असा उल्लेख आपणाला मिळतो। त्यांची नाट्यरचना अत्यंत प्रभावी व मानवी जीवनाचा सखोल अभ्यास करणारी होती।

महाकवी भास हे संस्कृत नाट्य जगतातील अत्यंत महत्वाचे नाटककार आहेत नाट्यलेखन, दिग्दर्शन व रंगतत्त्वाची पकड असणारे ते महान विद्रोही असे नाटककार होते। त्यांच्या एकूण 13 नाटकांच्या प्रति केरळ प्रांतात मिळाल्या, नाटककार भासांनी रामायण महाभारत, कृष्णकथा व लोककथेवर आधारित नाट्यरचना केली। भासांची नाट्यरचना तत्कालीन रंगकर्मी व आजच्या आधुनिक रंगकर्मींना सुद्धा प्रेरणा देणारी आहे। त्यामुळे कालिदास, शूद्रक, बाणभट्ट, राजशेखर, श्रीहर्ष सारखे व्यक्ती सुद्धा त्यांच्या लेखनापासून प्रभावित झालेले आहेत। यात वाद नाही। नाटककार भास व भदंत अश्वघोष यांची

प्रेरणा कालिदास सारखा जगविख्यात नाटककार घेतो, म्हणून एक प्रश्न सहज उभा होतो की नाटककार भास हे अश्वघोषाच्या परवर्ती होते की, अश्वघोष हेभास यांच्या परवर्ती नाटककार म्हणून होते। याचे संशोधन अध्ययन होणे महत्त्वाचे ठरते। म्हणून या दोन्ही महान नाटककारांचा कालखंड निश्चित करणे महत्त्वाचे ठरते।

अश्वघोष यांचा कालखंड

संस्कृत साहित्या मध्ये काव्यकार किंवा नाटककार यांची जन्मतिथी निर्धारित करणे ही मोठी क्लिष्ट अशी बाब आहे। या महान विद्वानांनी कुठेही जास्त आत्मप्रकाशन केलेले नाही। बौद्ध कवी अश्वघोष यांचे बाबत सुद्धा विद्वानांमध्ये मत-मतांतर असल्याचे दिसून येते। असे असले तरी प्राचीन बौद्ध साहित्यात असलेल्या उल्लेखावरून आपणास या महान नाटककारा विषयी किंवा त्यांच्या कालखंडा विषयी माहिती मिळते। प्रा. सिल्वालेवी यांनी जनरल अस्थेटिक सोसायटी मध्ये प्रकाशित जुन्या चीनी लेखावरून त्यांना सम्राट कनिष्क यांच्या समकालीन मांडलेले आहे। याशिवाय थॉमस या विद्वानाने कनिष्काने साकेत यावर आक्रमण करून भगवान बुद्धांचे भिक्षापात्र व भद्रंत अश्वघोष यांना आपल्या सोबत घेतले असा शोध लावलेला आहे। यासोबतच अनेक विचारवंत व विद्वान इतिहासाच्या पुराव्यावरून त्यांना कनिष्काने आयोजित केलेल्या चतुर्थ बौद्ध संगीति चे उपाध्यक्ष व वसुमित्र अध्यक्ष असल्याचे मांडलेले आहे। त्यासाठी त्यांनी चीनीयात्री इत्सिंग व होऊन सांग यांचे संदर्भ घेतलेले आहेत काही आंतरिक व बाह्य पुराव्यावरून असे सांगता येईल की महाकवी अश्वघोष यांच्या बुद्धचरित या नाटकाचा अनुवाद इसवीसन पाचशे मध्ये चिनी भाषेत झालेला होता याविषयी याशिवाय बुद्धचरित नाटकाचा अंतिम

सर्ग सम्राट अशोक यांच्या यांनी आयोजित केलेल्या तृतीय बोध संगतीची विषयी वर्णन मिळते तसेच अश्वघोष हे निसंदेह कालिदास यांचे पूर्व ती आहेत त्यामुळे अश्वघोषाच्या कालखंड हा कनिष्क सम्राटाचा कालखंडाचा समानांतर आहे अर्थात इसवी सनाच्या प्रथम शतकात त्यांचा कालखंड म्हणावा लागेल।

चिनीयात्री इत्सिंग व ह्युयासंग यांचे संदर्भ घेवून काही आंतरिक व बाह्य पुराव्यावरून असे सांगता येईल की महाकवी अश्वघोष यांच्या बुद्धचरित या नाटकाचा अनुवाद इसवीसन पाचशे मध्ये चिनी भाषेत झालेला होता। याशिवाय बुद्धचरित नाटकाचा अंतिम सर्ग मध्ये सम्राट अशोक यांनी आयोजित केलेल्या तृतीय बुद्धसंगती विषयी वर्णन मिळते। तसेच अश्वघोष हे निसंदेह कालिदास यांचे पूर्ववती आहेत कारण कालिदास त्यांना आदरातिथ्य मानतात त्यामुळे अश्वघोषाच्या कालखंड हा कनिष्क सम्राटाचा कालखंडाचा समानांतर म्हणजेच इसवी सनाच्या प्रथम शतकात त्यांचा कालखंड मानावा लागेल।

शिवाय जगय्यापेटा येथील शिलालेखावरून अश्वघोष हे नागार्जुना ह्यांचे गुरु होते असा उल्लेख मिळतो। यावरून सहजच बोध घेतल्या जावू शकतो की, नागार्जुना यांचा कालखंड हा ई.सन १०० मधील आहे त्यामुळे आचार्य अश्वघोष हे इसवी सनाच्या पहिल्याच शतकात होते हे निर्विवाद सत्य आहे।

भासांचा कालखंड

भासांचा कालखंड ठरवणे हा काहीसा क्लिष्ट भाग आहे, अजूनही संशोधनास पात्र असलेला हा विषय प्रामुख्याने आढळतो। अजूनही काही नाट्यकलावंत, विचारवंत एव साहित्यकार भासांच्या कालनिर्णयावर एक मत होऊ शकले नाही। जास्तीत जास्त संस्कृत लेखकांच्या

प्रमाणेच यांचा कालखंड सुध्दा अंदाजाने ठरवावा लागेलपरंतु काही बाबी या भासांच्या कालखंडांच्या जवळपास नेणारे आहे।

शास्त्रीय दृष्टिकोनातून विचार करताना त्यांच्या अंतर्गत घटक व बाह्य घटकाचा अश्या दोन बाबींचा संगोपान अभ्यास करावा लागेल। कालिदास, बाणभट्ट, राजशेखर यांनी केलेल्या भासांवरच्या विवेचनावरून व निर्देशांवरून त्यांना ई.सन 700 च्या पुढे नेणे संभव दिसत नाही। त्या शिवाय दुसऱ्या बाजूने भासांच्या नाटकाचे विषय, दंतकथा, लोकजीवन, पुराण, आख्यायिका हा सगळा भासांच्या नाटकाचा विषय, हे कित्येक दशके अर्थातच ईस्वी पूर्व कालखंडातील निर्देश करतातम्हणूनच यांना दोन घटकात विभागणी करून अभ्यास करणे महत्वाचे ठरते।

काही तज्ञाचा मतानुसार सर्वात प्राचिन उपलब्ध असे नाटक हे शुद्रकाचे 'मृच्छकटिकम्' मानले जात होते, परंतु 'चारुदत्त' हे नाटक भेटल्यावर 'मृच्छकटिकम्' हे त्याचे अनुकरण असल्याचे दिसते। त्यामुळे शूद्रक हा भासांच्या नंतरचा आहे हे सिध्द होते। विनसेट स्मिथ यांनी शुद्रकाचा कालखंड हा ईसा पूर्व 200 मानला आहे, ह्यावरून चारुदत्त हि रचना त्याही पूर्वीची असावी असा तर्क आहे।

डॉ. ए.पी. बनर्जी ने भासांचा काळखंड हा ईसा पूर्व 200 ठेवला आहे। कारण :

(क) भासानी वात्सायन व त्यांचा कामशास्त्राचा उल्लेख केला नाही।

(ख) पाणिनी एकात्यायन व पतंजली हे भासांच्या नंतरचे आहेत असे ते मानतात।

(ग) मनु चा कार्यकाळ ईसा 200 आहे त्यातील मानव धर्म शास्त्र ह्याचा उल्लेख भासानी केलेला आहे, ह्यावरून ते भासांना ईसा ईसा पूर्व 200 चे मानतात।

गणपती शास्त्री हे भासाचा काळखंड हा बुध्द कालखंडाचा पूर्वी मानतात, म्हणजेच ईसा पूर्व 600 च्या हि अगोदर चा कालखंड ते मानतात। कारण पाणिनी हे ईसा पूर्व 700 मध्ये झाले व भासानी अ पाणिनीय भाषेचा वापर केला असे त्यांचे म्हणणे आहे।

भारतीय विद्वान डी.वी. केतकर यांनी ज्योतिष्य विज्ञान यांच्या गणिती शास्त्रानुसार कालिदास यांचा कालखंड हा ईसा ते 300 चा ठरवल्या जातो म्हणून भास यांचा कालखंड ते ईसा 100 ठरवतात ।

प्रा. देवधर हे त्यांच्या निबंध 'plays Described to Bhasa' या मध्ये भासाना ते अतिप्राचीन मानत नाही।

प्रा.ए.एस.पी. अच्यर ह्यांनी भासाला मौर्यकालीन मानतात।

डॉ. पुसाळकर यांनी त्यांचा रचनेच्या आधारावर कालनिर्धारण केले।

अ) प्रतिज्ञायोंगधारायण, स्वप्नवासवदत्ता, अविमारक या नाटकात उल्लेखलेली, प्राचिन राज्य मौर्याकाळापूर्वी म्हणजेच ईसा पूर्व 384 च्या हि पूर्वी वर्तमानात होते। त्यानंतर मौर्य साम्राजात ते विलीन झाले।

आ) स्वप्नवासवदत्ता मधील उज्जैयीनी नगरीचे राजा प्रद्योत हे कौशंबी चे राजा उदयन तसेच मगध साम्राजाचे राजा दर्शक यांचा उल्लेख व त्यांचा कार्यकाळ हे ईसा पूर्व 600 च्या पूर्वी च्या नंतरचा आहे, ते ह्याच कालखंडातील आहेत असे दिसते।

इ) जैन व बौध्द धर्माचा परिहास करतानाचे चित्र आपणास भासांचा नाटकात काही प्रमाणात पहावयास मिळते, त्यामुळे भास हा दोन्ही धर्मांच्या आरंभाच्या जवळ पास असावा असे दिसते।

ई) भासांच्या काळात संस्कृती हि संस्कृत बौली भाषेवर आधारित होती संवाद युक्ती, संवाद, लिखाण हे लघु, सोपे व आलेखानुरूप चांगले असे होते। यावरून असे दिसते की भास हे पाणिनीच्या नंतर झाले जेव्हा व्याकरण विषय समाजात चांगल्याने रुजला होता, असा समज आहे।

उ) अविमारक मध्ये आढळलेल्या जादूचा उल्लेख किंवा काव्या जादूचा उल्लेख हा कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात पण मिळतो, त्यामुळे डॉ.पुसाळकर यांचा मते भास हा कौटिल्याच्या पुर्ववती आहे।

ऊ) डॉ.पुसाळकर यांचा मते कौटिल्य ते ईसा पूर्व 400 मध्ये झालेत, त्यांनी भासांचा श्लोक आपल्या अर्थशास्त्र या ग्रंथात नमूद केला म्हणून ते भासाना मौर्यकाळातील कालखंडात ठेवतात।

ऋ) डॉ.पुसाळकर यांचा मते मनु स्मृतीचा उल्लेख भासानी आपल्या नाटकात केला नाही, तर त्यांनी मनु च्या पाहिलेच्या मानवीय धर्मशास्त्राचा उल्लेख केला आहे, म्हणून भास हे मनु च्या अगोदर होऊन गेले असे दिसते।

काही विद्वानांच्या मते खालील वेगवेगळा कालखंड भासांच्या बाबतीत ठरवल्या जातो ते येणे प्रमाणे

1) प्रा.रेड्डी	ईस्वी सन 1100
2) प्रा.काणे	ईस्वी सन 900
3) प्रा.देवधर	ईस्वी सन 700
4) प्रा.कीथ	ईस्वी सन 300
5) प्रा.केतकर	ईस्वी सन 200
6) डॉ.पुसाळकर	ईस्वी सन 500 ते 400
दरम्यान	
7) गणपती शास्त्री	ईस्वी सन 700 ते 600
दरम्यान	

खंडन-मंडन

1) खंडन

अ) प्रा.कीथ यांनी भासांचा कालखंड हा ईसा पूर्व 300 मध्ये मानला, ते म्हणतात भास हा अश्वघोषाच्या नंतर झाला। जर भास हा अश्वघोषाच्या नंतर झाला असता तर बुध्द चरित्र या नाटकात उपलब्ध एक श्लोक जो भासांच्या नाटकांमध्ये मिळतो तो या प्रकारे :

काष्ठं हि मन्यज लभते हुताशं

भूमि खनन् विन्दति चापितोयम्।

निर्बन्धिनः किचन नाट्यसाध्यं

न्यायेन युक्तं च कृतं सर्वम्।²

भासांचे प्रतिजायोगन्धारायण नाटकातील श्लोक

काष्ठादग्निर्जायते मध्यमानाद्

भूमिस्तोयं खन्यमाना ददाति।

सोत्साहाना नास्त्यसाध्यं नराणा

मार्गारब्धा सर्वयत्नाः फलन्ति।³

ह्या दोन्ही श्लोकात विलक्षण साम्यता व दोघांचा अर्थ देखील सारखाच प्रतीत होतो भासांचे एकूण सामाजिक व राजाच्या कालखंडातील वैशिष्ट्ये हि ईसापूर्वकालीन दिसतात व विचारवंतांच्या मते अश्वघोष हे इसनाच्या पहिल्या शतकाच्या सुमारास होऊन गेलेत। अश्वघोष हे एक बौद्ध धर्मातील हीनयान या संप्रदायातील एक बौद्ध भिक्षु होते शिवाय ते काश्मिर मध्ये झालेल्या बौद्ध संगोष्ठी चे उपाध्यक्ष पण राहिलेले आहे।

यावरून आपणास अश्वघोष यांचा कालखंड निश्चित करण्यास सहज मदत होते। अश्या बाबी वरून भास हा अश्वघोष यानंतर होऊन गेले असे मान्य करणे हे ग्राह्य धरता येण्या सारखे नाही।

अ) प्रा.कीथ पुढे म्हणतात की भासानी वापरलेली भाषा हि अश्वघोषाच्या नंतरची प्रतीतहोते। भाषा वाड्मयाचा अभ्यास करणारे हे सांगतात की भाषा हि प्रांता गणिक बदलणारी आहे शिवाय प्रत्येकाची मातृभाषा ही वेगवेगळ्या जातीची लहेज्यांची असू शकते। भाषा हि एक लवचिक व तरल असे

स्वरूपाचे मध्यम आहे। अश्वघोष हे पुरुषपूर (पेशावर) येथील असल्याचे सिध्द झाले आहेणव भासांच्या जीवनात व त्यांचा लेखणीत अवंती एमगध साम्राज्यातील भागाचा उल्लेख मिळतो। दोन्ही प्रांतात फरक आहे त्यामुळे भाषांचा फरक असणे निश्चित आहेच।

शिवाय भासानी-पाणिनी च्या व्याकरणावर असलेली नियमावली यावर जास्त अवलंबून न राहता सहज सोप्या भाषेचा वापर केलेला दिसतो त्यामुळे काही विचारवंत म्हणतात की, त्यांनी अ-पाणिनी भाषेचा वापर केला। म्हणून, भास हे पाणिनीच्या कालखंडातले असावे किंवा त्यापूर्वी हे आपण पुढे सिध्द करुण प्रथमदर्शी ते तर। इसवी सनाच्या पूर्वीचेच आढळतात। कारण पाणिनी हे डॉ. वासुदेव शरण अग्रवाल यांच्या 'पाणिनी कालीन भारत' ग्रंथातील व संशोधनात तसेच विकीपिडियावर ते ईसा पूर्व 400 चे असल्याचे दिसून येतात।

ब) प्रा.कीथ हे हि म्हणणे आहे कि प्रतिज्ञायोगान्धारायण वर बुध्द-चरीताची छाया दिसते, परंतु याच्या उलटे पण होवू शकते कारण भास हा प्रतिथयश नाटककार होता। त्याचा प्रभाव जसा शुद्रकावर, कालीदासावर, राजशेखर या सारख्या नाटककारावर होता तर अश्वघोषावर का नाही। कारण आपण आताच पाहिलेला श्लोक व अश्वघोषाने केलेले अनुकरण त्याचे उत्तम उदाहरण आहे।

क) प्रा.कीथ यांचे म्हणणे आहे की भासांची भाषा शैली हि कालिदासांच्या निकटवर्ती आहे, हि शक्यता नाकारता येत नाहीकारण भासांचा उल्लेख केलेल्या प्रांत अवन्ति (उज्जैयिनि) मगध, कुरु, व कालीदासानी उल्लेख केलेले प्रांत वर्णन जवळपास एकच आहेणत्यात थोडा बहुत बदल असला तरी प्रांत एकाच आहे म्हणून भाषेची शैली

निकटवर्ती राहणे हे साहजिकच थोड्या बहुत बदलाने राहणे मान्य राहिलण्यामुळे त्यांचा कालखंडात बदल नाही। असे ग्राह्य धरणे चुकीचे आहे।

2) खंडन

काही विचारवंत हे भासानी ईसा 100 व्या शतकात मानतात भासानी आपल्या नाटकात वर्णन केलेल्या नगर रचना पध्दती तसेच पटना जवळील मगध साम्राजाचे राजगृह 'राजगिर' हे राजधानी असल्याचे वर्णन तसेच बौध्द कालीन जागेचा उल्लेख व त्याची जीवनतता हे शिवाय अवंती चे सम्राट प्रध्योत यांचावर आधारित नाटक वर्णन हे सगळे पुरावे त्यांना ईसा पूर्व असल्याचे सिध्द करण्यास उपयुक्त ठरतात।

3) खंडन

डॉ.बार्नेट यांनी भासानी ईसा 700 या शतकात असल्याचे सांगितले आहेणकारण मत्तविलास मधील भाषा हि भासांच्या नाटकाचा भाषेशी मिळती-जुळती आहे भाषा मिळती जुळती राहिली म्हणजेच कालखंड मिलता जुळता राहिलच असे मांडणे हे सबळ मानण्यात येऊ शकत नाही। कारण. कालखंड ठरवताना त्यामध्ये सामाजिक आर्थिक, भौगोलिक तसेच तत्कालीन असलेले संदर्भ तसेच तत्कालीन विचारवंत त्यांचे मत इत्यादी बाबी जाणून घेणे महत्वाचे ठरते तसेही त्यांना इतक्या लांब ओढणे शक्य नाही, कारण ईसा 700 च्या आधीच्या कालिदास (ईसा पूर्व 200 ते ईसा 200 च्या मध्ये) साहित्यकार दंडी (ईसा 500), अभिनवगुप्त (ईसा 100), बाणभट्ट (ईसा 700) ह्या सगळ्या प्रतिथ यश नाट्य तज्ञांनी व भासांच्या विषयी व यांच्या नाटकाविषयी गौरव उद्गार काढले आहे।

4) खंडन

डॉ. बनर्जी यांनी भासांचा कालखंड हा ईसा पूर्व 200 ठेवला आहे, भासानी वात्सयनाच्या कामशास्त्राच्या उल्लेख केला नाही। जर भासानी कामशास्त्राचा उल्लेख केला नाही तर आपणास असे म्हणावे लागेल कि, ते त्यांच्याही प्राचीन होते। वात्सायन ईसा पूर्व इतकेच प्राचीन होते। भास हे त्यांचाही प्राचीन असावे।

तसेच ते पाणिनी एकात्यायन, व पतंजली यांना पण भासांच्या नंतर चे मानतातपंजर हे सत्य हि असले तरी भासांचा कालखंड ईसा पूर्व 200 असल्याचे सिध्द होत नाही, कदाचित ते त्यांचा पूर्वी चे असू शकतात।

तसेच बनर्जी पुढे मांडतात कि, मनु यांचा कार्यकाळ हा ईसा 200 आहे, असे मानतात व मनु चा उल्लेख भासांनी केलेला नाहीप्व मनुस्मृती या ग्रंथाच्या ऐवजी भासानी मानव धर्म शास्त्र याचा उल्लेख भासांच्या नाटकात आढळतोपहे मानव धर्मशास्त्र हे मनुस्मृती च्या पहिले आढळतो, परंतु अलीकडे प्रा.बुलर यांचा (secrete books of east series, part-25) या ग्रंथात तसेच विचारवंत पांडुरंग वामन काणे यांचा (History of Dharmshastra) या ग्रंथातील मनु या अध्यायातून आचार्य मनु हे व त्यांची मनुस्मृती हि ईसा पूर्व 400 ते 300 च्या जवळपासची आहे।

मग असे असताना ते ईसा पूर्व 200 चे कसे असू शकतात, म्हणजेच भास हे त्याही पूर्वीचे असू शकतात असा संकेत आपो आपच भेटतो।

5) प्रो.ए.एस.पी. अय्यर ह्यांनी भासाला मौर्यकालीन कालखंडातले मानले आहे, जर भास मौर्यकालीन कालखंडातले असते तर सहज एक बाब इतिहासाच्या माध्यमातून लक्षात घेण्यासारखी आहे ती म्हणजे चाणक्याने आपला अनुभव वापरून चंद्रगुप्त मौर्य यांना यांना सत्ता

मिळवून दिलीही सत्ता काबीज केल्या नंतर तत्कालीन गोष्टीचा सामाजिक आभ्यास केल्यावर काही बाबी लक्षात येतात किए चंद्रगुप्त मौर्य हा ईसा पूर्व 320 मध्ये नंदवंशाचा पाडाव करून गादीवर आला, तेंव्हा बुध्द धर्माचा प्रसार वेगाने चालूच होता। विशेष म्हणजे चंद्रगुप्त मौर्य याने आपले राज्य बंगालच्या खाडी पासून तर अरबी समुद्रापर्यंत विस्तारलेले होते हे इतिहासित आजही नमूद आहेपत्या शिवाय त्याची राजधानी हि पाटलीपुत्र होती हेही सिध्द झालेले आहे।

जर भास हा मौर्यकालीन होता तर मग त्याने राजधानी हि राजगृह का दाखविली आणि पाटलीपुत्र हि साधारण नगरी म्हणून दाखवली। पाटलीपुत्र ला कुठे तरी नाट्य चक्रामध्ये राजधानी म्हणून उल्लेख आला असताच यात वाद नाही। कारण नाटककार नेहमी आपल्या नाटकातून तत्कालीन समाजाच प्रतिनिधित्व करत असतो।

शिवाय भासानी आपल्या नाटकाच्या भरतवाक्यात त्याने हिमालया पासून तर समुद्रा पर्यंत एकछत्री अमल असावा अशी सदिच्छा व्यक्त केली आहे मौर्याने आपली सत्ता हि आजच्या भारताच्या नकाशापेक्षाही मोठा भाग त्याने व्याप्त केला होताए प्रचंड मोठ्या साम्राजाचा तो मालक होता। मग भासानी अशी अपेक्षा का केली असावी। याचाच अर्थ असा कि तो त्यांचा साम्राज्यात अर्थात मौर्य कालखंडात होता हे आपोआपच सिध्द होण्यासारखे आहे।

6) प्रा.देवधर हे भासानी प्राचिन मनात नाहीत त्यांच्या 'Plays Describe To Bhasa' मध्ये त्यांनी भासाला ईस्वी 700 मध्ये नेऊन ठेवलेले दिसते।

आपण या अगोदर हि या बाबतीत विस्तृत चर्चा केलेली आहे, जर भासाच्या नाटकाचा अंतर्गत व बाह्य पक्षाचा आधार घेतला तर कोणीही सांगू

शकेल कि भासहा ईस्वी 700 मधला नाहीच किंबहुना तो तर इण्डनाचा पूर्वीचा आहे।

काही इतिहासातील पुरावे

अ) भारतिय इतिहासात 16 जनपद ही फार प्राचीन काळापासून अमलात होती। ईसा पूर्व 600 च्या सुमारास हि त्यांचा प्रभाव होताणह्या सोळा जनपदा मध्ये अंग मगध, काशी, वृज्जी, कौशल, मल्ल, चेदी, वत्स, कुरु, पांचाल, मत्स्य, शूरसेन, अश्मक, अवंती, काम्बोज, गंधार, ह्या होत्या। अवंती ची राजधानी हि उत्तर मध्ये उज्जयिनी व दक्षिणकडे महिष्मती होती।

आ) महाभारताच्या नंतर 27 व्या पिढीमध्ये भगवान बुध्द यांचा समकालीन कौशंबी चा सम्राट हा राजा उदयन होता हे इतिहासात नमूद केलेलं आहे।

इ) पुनिक नामक सेनापती ने यदुवंशाच्या नाश करून त्याच्या मुलगा 'प्रद्योत' याला अवंती या महाजन पदाचा राजा म्हणून गादीवर बसवले व त्याच्या वंशज नंदवर्धन ह्याचा पाडाव शिशुनाग यांनी केला।

ई) राजा उदयन ह्याने मगध साम्राज्यातील राजा दर्शक ह्याची बहिण पाद्मावती व राजा दृढवर्मा यांची कन्या वासवदत्ता ह्यांचाशी विवाह केल्याचे स्पष्ट संकेत मिळतात, ईसा पूर्व प्रथम शतकामधील शुंगकाळात दबलेल्या खंडार्यात वासवदत्ता हीचे हत्तीवरून पळून जाण्याचे कोरीव.चित्र काशी हिंदू विद्यापीठात आजही उपलब्ध आहे। तसेच अनेक बौद्ध प्राचीन ग्रंथा मध्ये उदयनाचा उल्लेख मिळतो।

मंडण

जर इतके सगळे इतिहासातील पुरावे आपणहाताळले व त्यांची जुळवणूक केली तर काही बाब लक्षात घेतली जाऊ शकते :

1) सम्राट बिम्बिसार ईसा पूर्व 684 ह्यांचा मुलगा अजातशत्रू ह्याने भगवान बुद्धाच्या मृत्यू नंतर 7 वर्षांनंतर आपली राजधानी राजगृह आजचे राजगिर वरून पाटलीपुत्र (पटना) येथे हलविली होती।

तसेच मौर्य कालखंडात म्हणजेच ईसा पूर्व 324 ला चन्द्रगुप्त याने पाटलीपुत्र (पटना) याला राजधानी म्हणून घोषित केले भासांच्या नाटकात बुध्दकालीन वस्तूंचा व भिक्षु तसेच जैन धर्माचा उल्लेख मिळतो। भासांच्या चारुदत्त नाटकाच्या तृतीय अंकात बौध्द भिखू ह्यांचा मनातील स्त्री विषयक कामना व्यक्त केली आहे विदूषकाच्या माध्यमातून त्याचा संवादोत ते स्पष्ट होताना दिसते।

ह्याच नाटकात संवाहक जुआ हरल्यामुळे पाठलाग करत असलेल्या लोकांकडून लपत वसंतसेनेकडे आश्रय घेतो व त्याला जीवनाची निरर्थकता समजल्याने तो बौध्द संन्यासी होण्याचा निर्णय घेताना ह्याच नाटकात आपणास दिसते तसेच तिसरी महत्वाची घटना म्हणजे ह्याच नाटकाच्या दुसऱ्या अंकात भद्रपोतक नावाचा उमत्त हत्ती एका गैरिक वस्त्र धारी बौध्द भिखू वर आक्रमण करतो, त्याची रक्षा वसंतसेनेचा सेवक अर्थात चेट करतो असे दाखवले आहे।

भासांनी बौध्दभिखू ह्यांचा तेवढासा आदर केलेला दिसत नाही, ह्यावरून त्याकाळी बौध्द धर्माचा प्रचार-प्रसारास सुरुवात झाली होती हे स्पष्ट होते। तसेही भासांचा कालखंड ठरवताना तो बौध्द कालखंडाच्या दरम्यान किंवा त्यानंतर च्या कालखंडात ठेवल्या जाऊ शकतो।

भास ह्याने केलेल्या राजगिर अर्थात राजगृह चे वर्णन त्यांना मौर्य राजवटीच्या थोड्या पहिले अर्थात ईसा पूर्व 300 च्या अगोदर होऊन गेला अस्तल्याचे सिद्ध करते।

2) भगवान बुद्धाच्या समकालीन म्हणून राजा प्रद्योत हा उज्जयिनी मध्ये होता हे इतिहासायिक सत्य आहे। भासानी त्यांचा जीवनावर आधारित कथेवर नाटक लिहिले आहे म्हणजेच जे उदयन कथेवर आहे। यावरून आपण एक सहज अनुमान लावू शकतो की एक तर भास हा त्यांच्या समकालीन असला पाहिजे किंवा तो त्यांचा काही काल समोर असला पाहिजे, कारण भास हा राजा प्रद्योत, किंवा उदयन राजा यांचा पहिले होऊन जाणे शक्यच नाही आणि तसेही बुद्धांचा जन्म हा ईसा पूर्व 563 मध्ये झाला तसेच त्यांचे महापरीनिर्वाण हे ईसा पूर्व 480 च्या जवळ पास झाले। हा कालखंड हा ईसा पूर्व 500 ते 400 च्या जवळ पासच्या होता त्यामुळे उदयनव राजा प्रद्योत हे सुध्दा त्याच काळातले म्हणून भासांच्या कालखंड हा त्यांच्या मागे न ओढता तो सरळ रीतीने मौर्य राजवंशाच्या पहिले व बौद्ध कालखंडाच्या जवळपास अर्थात ईसा पूर्व 400 च्या दशकातला होता हे मान्य करावे लागेल।

3) प्रतिमा नाटकानु पांचव्या अंकात रावण हे रामाला त्याने अध्ययन केलेल्या शास्त्राविषयी माहिती देताना दिसतो ज्यामध्ये सांगोपांगवेद मानवीय धर्मशास्त्र महेश्वर योगशास्त्र, बृहस्पती ह्यांचे अर्थशास्त्र अश्या शास्त्रांचा उल्लेख मिळतो। सांगोपांग वेद अंतर्गत येणाऱ्या शाखा-उपशाखा ह्यांचे अध्ययन रावणाने केले असे नमूद आहे डॉ. नेमिचंद्र शास्त्री ह्यांचा मते वेदांनी हि परंपरा ईसा पूर्व 800 ते 700 च्या शतका पर्यंत होती ह्या परंपरेचे व शास्त्राचे वर्चस्व हे ईसा पूर्व 400 च्या शतकात लुप्त झाली आज त्याचे अवशेष सुध्दा शिल्लक नाहीत युअ मुळे भास ह्या शास्त्राला जाणत असल्याचे आपोआपच लक्षात येईल म्हणून भासांचा कालखंड हा ईसा पूर्व 400

च्या दरम्यान असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही।

रावणाद्वारे करील श्लोकात मानवीय धर्मशास्त्र ह्या शास्त्राचा उल्लेख मिळतो व त्याची त्यांनी चर्चा केलेली आहे। मानवीय धर्मशास्त्र हे मनुस्मृतीचे पूर्वरूप आहे तसेच मनुस्मृती चे मूळ उद्गम स्रोत सुध्दा त्याला मानल्या जाते। मनुस्मृतीचे संकलन हे द्वितीय शतकात झाले असे मानतात। मनुस्मृती अनुसार शिक्षक ह्यापेक्षा गुरु मोठा, गुरु समान माता-पिता याचे अस्थान असते। माता-पिता यांना सहस्रगुणांचा गौरव त्यांनी दिला आहे। परंतु भासाने पित्याचा विरुद्ध जाणाऱ्या मात्याला कु-माता असे म्हंटले आहे। हे आपणास प्रतिमा नाटकात पहावयास मिळते।

मध्यम व्यायोग या नाटकात घटोत्कच हा मातेचा आदेशहा सर्वोपरी मानतो शिवाय कर्णभार मधला कर्ण यांनी मातेच महत्व स्वीकार केलेलं आहेण्यावरून एक निष्कर्ष लक्षात येते की भासानी मनुस्मृतीचा आधार घेतलेला नाही। उलट मनुस्मृती पूर्व जे मानवीय धर्मशास्त्र उपलब्ध होते त्यातील तथ्यांचा प्रभाव त्यांच्या नाटकात दिसतो। त्यामुळे भासांचा कालखंड हा माणू पूर्वी व मानवीय धर्मशास्त्राच्या कालखंडा जवळचा मानवा लागेलण्यावरून मॅक्समुलर यांनी मनुस्मृतीचा कालखंड हा ईसा पूर्व 300 मानला आहे यावरून आपणास सहज अनुमान लावता येते की, मनुस्मृतीचा कालखंड अगोदर भासांचा कालखंड होता। म्हणून भासाना ईसा पूर्व 300 च्या नंतर मानने हे तेवढे तार्किक ठरवता येणार नाही। म्हणून भासांच्या कालखंड हा ईसा पूर्व 400 च्या दशकातला असावा असे वाटते।

बृहस्पती अर्थशास्त्र ह्याचा सुध्दा उल्लेख आपणास मिळतो, हा ग्रंथ एक राजनैतिक

स्वरूपाचा ग्रंथ राहिला असावा, असे काहीना वाटते कारण प्राचीन काळात कौटिल्याचा अर्थशास्त्र ह्या ग्रंथात त्याची प्रसिद्धी राहिली असावी।

डॉ.थामस ह्यांनी 'पंजाब ओरिएन्टल सिरीज' इथे अध्ययन करून व संपादन करून त्याचे काही अंश प्रकाशित केले व प्रकाशित केलेल्या ह्या पुस्तकाचे कौटिल्याचा अर्थशास्त्र ह्या ग्रंथाशी तुलना केली, तेव्हा हे दोन्ही ग्रंथ भिन्न असल्याचे त्यांना निर्देशनास आले। तसेच कौटिल्यानि अर्थशास्त्रात प्रत्येक विषयाला विस्तृत रचले व त्याचे उदाहरण देऊन काही बाबी स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला, या उलट बृहस्पती ह्यांनी तेवढ्या विस्तृत स्वरूपात विषयाची मांडणी केलेली दिसत नाही असे त्यांना आढळले म्हणून कौटिल्याचा अर्थशास्त्र हे चांगल्या प्रतीचा ग्रंथ आहे बृहस्पतीच्या ग्रंथच तुलनेत असे त्यांनी आपले मत मांडले।

ह्यावरून भासांना कौटिल्याचा अर्थशास्त्रीयग्रंथाची माहिती उपलब्ध नव्हती, म्हणजेच त्यापूर्वीच्या बृहस्पती ह्यांचा अर्थशास्त्राचीच त्यांना माहिती होती असे दिसते म्हणून भास हे कौटिल्याचा पूर्वी होऊन गेले असे सिद्ध होते। अजून एक उदाहरण म्हणजे कौटिल्यानी त्याच्या अर्थशास्त्र ह्या ग्रंथात भासांच्या प्रतिजायोगंधारायण ह्या नाटकातील एक श्लोक त्यांचा ग्रंथात नमूद केलेला आढळतो, तो खालील प्रमाणे नवं शरावं सलिलैरु सम्पूर्ण सुसंस्कृतं दर्भकृतोत्तरीयम् ।

तत्तस्थ मा भून्नरकं स गच्छेद् थो भूर्तपिण्डस्य कृते न युद्धेत् ॥

हाच श्लोक अर्थशास्त्राच्या अध्याय तीन मध्ये आहे। ह्यावरून इकच बाब लक्षात येते कीए भासह्यांना कौटिल्या विषयी माहिती नव्हतीए

परंतु कौटिल्य ह्यांना भासांच्या ग्रंथाविषय माहिती होती। यावरून भास हे कौटिल्यपूर्ववती होते हे आपोआपच सिद्ध करता येणे शक्य वाटते। कौटिल्य चा काळ हा ईसा पूर्व 700 असा आहे।

रावण द्वारा उल्लेखित याच श्लोकात 'महेश्वर योगशास्त्र' शिवाने सांगितलेली योग विद्या ह्याचा अभ्यास स्वतः शिवशंकर यांनी केला होता प्रा. भांडारकर यांनी सिद्ध केले कि, लकुलीश संप्रदाय यांचे अस्तित्व इ.स ह्याचा कित्येक वर्ष अगोदर होते महेश्वर हे लाकुलीश यांचे अवतार होते व ते योगप्रवर्तक सुद्धा होते या प्रमाणे महेश्वर योगशास्त्र हे ईसा पूर्व 600 ह्या शतकात उपलब्ध होते असे दिसते।

महाभाष्याकार व योगशास्त्रकार महर्षी पतंजली यांचा कार्यकाळ हा ईसा पूर्व 200 होता असे सर्व मानतात। जर भासाना पतंजली चे योगशास्त्र यांची माहिती असते तर त्यांनी महेश्वर योगशास्त्र ह्याचा उल्लेख करण्या ऐवजी सुधारित व प्रसिद्ध अश्या पतंजलीच्या योगशास्त्र ह्या विषयी नक्कीच उल्लेख केलेला असता ह्यात शंकाच नाही। म्हणून भास हे पातान्जालीचा पूर्ववती होऊन गेले असे मानण्यास हरकत नाही म्हणायवरून भास ह्यांचा कालखंड निश्चित पणे ईसा पूर्व 500 ते 400 च्या जवळपास झाला असे वाटते।

4) प्रा.काणे यांचे पुस्तक 'History of Dharmshatra' यांचा संदर्भ घेवून एम.एम. हरिप्रसाद शास्त्री यांनी 'प्रतिमा' नाटकातील मंदिराच्या भोवती वाढू टाकण्याचे संकेत भासानी दिलेले आहे असेच संकेत उत्तर भारतात ईसा पूर्व 500 सालात अमलात होते असे, ते मांडतात। म्हणून भास हे त्या कालखंडाच्या आसपास असायला हवे म्हणून त्यांची कालगणना हि ईसा

पूर्व 400 ते 500 च्या दरम्यानची असावी असे दिसते।

5) भासानी 'आर्य.पुत्र' हा शब्द राजकुमार ह्या नावासाठी वापरला आहे, जो प्रतिमा नाटकात आपणास दिसतो सम्राट अशोकाने धर्म प्रचारासाठी अनेक स्तंभ, शिलालेख कोरले सिद्धपूर येथील एका शिलालेखात 'आर्यपुत्र' म्हणून राजकुमारासाठी नामोल्लेख केलेला मिळतो, त्यामुळे हि परंपरा अनेक वर्षे पासूनची आहे हे सिद्ध होते म्हणून भास हे आपोआपच सम्राट अशोकाच्या अगोदर होऊन गेले असे सिद्ध होण्यास मदत होते, तेंव्हाच हि परंपरा सम्राट अशोकाच्या शिलालेखात मिळते।

वरील सगळ्या तथ्यांचे विश्लेषण करून आपणास म्हणता येईल कि भास हा मनु, पतंजली, कौटिल्य ह्या ऋषी चा पहिले होऊन गेला त्या मुळेते सहजच ईसा पूर्व काळात जातात, तसेच वरील अध्ययनावरून भास हे ईसा पूर्व 500 ते 400 च्या काळातील असल्याचे स्पष्ट होते।

आद्य नाटककार भास की अश्वघोष वरील विवेचनावरून आपणास सहज स्पष्ट करता येईल कि भासांचा कालखंड हा ईसा पूर्व होता आणि भदंत अश्वघोष यांचा कालखंड हा इ.स. 100 मधील होता। शिवाय बुद्धचरित नाटकामधील श्लोक, जो प्रतिज्ञा योगांधारायण मधून घेतलेला आहे, या पुराव्यावरून भास हे भदंत अश्वघोष यांचा पूर्वीचे असल्याचे सिद्ध होते।

संदर्भ ग्रंथ

- 1 सौंदर्यनंद- पुष्पिका
- 2 बुद्धचरित पा.क्र- 65
- 3 भास के नाटक (भाग-3) पा. -32
- 4 बुद्धचरित, हरिकृष्ण तेलंग, परमेश्वरी प्रकाशन दिल्ली, 2018

5 महाकवि अश्वघोष, हरिदत्तशास्त्री, साहित्य निकेतन, कानपूर .1963

6 Ancient India - Solah Mahajanpadas - Encyclopedia

7 मध्यप्रदेश का इतिहास स्व.हीरालाल काशीनागरी प्रचारिणी सभा काशी, प्रथम आवृत्ती 1996

8 भास के नाटक, भाग.1, 2, 3, चंद्रशेखर उपाध्याय नाग पब्लीकेशर्स दिल्ली 2001

9 महाकवी भास, डॉ.नेमिचंद्र जैन, मध्यप्रदेश हिंदी ग्रंथ अकादमी, द्वितीय संस्करण 2009

मराठवाड्यातील बालरंगभूमी : एक अभ्यास

श्री. सय्यद अमजद अब्दुल वाहेद
संशोधक विद्यार्थी

डॉ. संजय पाटील देवळानकर
संशोधक मार्गदर्शक
नाट्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
के.एस.के. महाविद्यालय, बीड

प्रस्तावना :

नाना भावोरसंपन्न नानावस्थान्तरत्यकम् ।

लोक वृत्तानुकरणं नात्यमेतन्मयाकृतम् ॥

"नाटक हे मानवी जीवनाच्या निरनिराळ्या अवस्थांचे घटना-प्रसंगाचे भाव-भावनांचे आणि वृत्ती-प्रवृत्तीचे चित्रण आहे. या सर्व मानवी जीवनाशी संबंधित असल्याचे घटना गुणभावादी आंदोलने अभिनयाच्या माध्यमाद्वारे लोकांच्या पुढे प्रकट करणे म्हणजे नाटक." भरतमुनींनी अशा प्रकारे नाटकाची व्याख्या केली आहे.

नाटक या कलाप्रकाराचा 'कला' आणि 'वाङ्मय' प्रकारांनी विचार केला जातो. पारंपारीक, पारिभाषिक संज्ञाच्या परिभाषेत बोलायचे झाल्यास नाटकाचा विचार 'दृश्य काव्य' आणि 'श्राव्यकाव्य' या दोन्ही दृष्टिने केला जातो.

नाटक आणि रंगभूमी या दोन संकल्पनांचा तसेच त्यांच्या स्वरूपाचा विस्तार विकासाचा विचार भिन्नपणे करणे शक्य आहे. परंतु ज्यावेळी आपण मराठी नाटक आणि मराठी रंगभूमी असे शब्दप्रयोग करून त्यांच्या परंपरांचा शोध घ्यायला लागतो, तेव्हा असे ध्यानात येते की, यातल्या एका प्रवाहाचा विचार करतांना अपरिहार्यपणे दुस-या प्रवाहाचा विचार करावा लागतो कारण या दोन्ही गोष्टी परस्पराश्रयी आहेत. कोणत्याही लिखित नाटकाची पूर्णता किंवा परिणती ही रंगमंचावरील प्रयोगातच होत असतो. याचा आणखी एक अर्थ स्पष्ट आहे की, नाटक कोणत्याही प्रकारचे असो, ते लिहीतांना नाटककाराला रंगभूमी माध्यमाचे भान असायला हवे. कारण नाटक हे प्रयोगसापेक्ष असते. म्हणजेच नाट्यलेखनाचा किंवा नाट्यवाङ्मयाचा अभ्यास करतांना रंगभूमीच्या संकल्पनेचा तत्कालीन परिस्थितीचा विचार करणे अगत्याचे असते. मराठी रंगभूमी बाबत तर चित्र असे दिसते की, या परंपरेत कधी नाटककार, कधी नटवर्ग, कधी प्रेक्षक तर कधी बाह्य परिस्थितीतील सामाजिक, राजकीय, कलाक्षेत्रातील घटना कमी जास्त प्रमाणात वरचढ झालेल्या आहेत असे असले तरी दोन्हीचे वेगळेपण कायम राखून त्यांच्या समन्वयाचाही विचार अनुक्रमाने करावा लागतो. म्हणजेच नाटक आणि रंगभूमी यांचा एकत्रित विचार करावा लागतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१) मराठवाड्यातील बालरंगभूमीचा अभ्यास करणे.

२) मराठवाड्यातील बालनाट्य नाटककारांची माहिती मिळवणे.
रंगभूमीचा इतिहास आणि वर्तमान :

मराठी रंगभूमीची सुरुवात १८४३ साली असे म्हटलं जाते. तेव्हापासून मराठी रंगभूमीसाठी भरपूर लेखन झाले मुख्यतः हे लेखन एकाच प्रवाहात किंवा प्रवृत्तीत अडकून राहिले नाही. संख्यात्मक आणि गुणात्मक अशा दोन्हीही स्तरंवर ते विपूल प्रमाणात होत राहिलेले आहे. प्रायोगिक सोबतच व्यावसायिक नाट्यलेखनाची मुख्यधारा कायम राहिली. बालरंगभूमीच्या प्रवाहानेही इतिहासात लक्षवेधक काम केले आहे. बालकांसाठी जाणीवेने नाटके लिहिल्या गेलीत.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात जे नाट्यप्रवाह नव्या जाणिवेने निर्माण झाले, विस्तारीत आणि विकसीत झाले त्यामध्ये बालनाट्य बालरंगभूमी हा एक महत्त्वपूर्ण प्रवाह आहे. या बालरंगभूमीला सोनरी दिवस आणण्यासाठी रत्नाकर मतकरी, सई परांजपे, सुधा करमरकर, सुलभा देशपांडे, लिला भागवत, माधव वझे, प्रतिभा मतकरी, प्रकाश पारखी, देवदत्त पाठक इ. अनेकांनी प्रयत्न केले. प्रादेशिक पातळीवरही विदर्भ, खान्देश, मराठवाडा, पश्चिम महाराष्ट्रातही बालरंगभूमी चळवळ जोमाने उभी झालेली दिसते.

गेल्या दहा वर्षांपासून मी बालरंगभूमीवर कार्य करीत आहे. मराठवाड्याची भौगोलिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक घटकांचा विचार केला असता या ठिकाणी बालरंगभूमीला एक स्वतंत्र अस्तित्त्व आहे असे जाणवले. आज त्याची स्वतःची चळवळीतून झालेली प्रगत अवस्था आहे. पण दुर्दैवाने त्यावर फारसे संशोधन झालेले दिसत नाही. प्रस्तुत संशोधनाद्वारे मराठवाड्यातील बालरंगभूमीचा समग्र शोध घेवून त्याचे स्वरूप, व्याप्ती आणि विकास तसेच आजचे स्वरूप यावर लक्ष केंद्रीत केले जाई. तसेच या रंगभूमीसाठी कार्य करणारे लेखक, दिग्दर्शक, तंत्रज्ञ संस्था त्यांची ओळख व्हावी, त्यांच्या कार्य तंत्रशैलीचा अभ्यास व्हावा अशी प्रामाणिक भूमिका, या संशोधनासाठी मी स्वीकारणार आहे.

बालरंगभूमीचा इतिहास :

एखादा कलाप्रकार प्रवाहरूपाने निर्माण होण्यासाठी आरंभ काळात व्यक्ती दूरदृष्टिच्या असाव्या लागतात. प्रवाहातील वैशिष्ट्यांचा वृत्तीचा प्रचार, प्रसार व्हावा लागतो, विस्तार आणि विकास व्हावा लागतो. बालनाटक आणि बालरंगभूमी यांच्या संदर्भात यातल्या काही गोष्टी प्रकर्षाने घडल्या. प्रौढांबरोबरच लहानांसाठी काही नाट्यलेख करावे, असे स्वातंत्र्यपूर्व काळात फारच क्वचीत लेखकांच्या ध्यानात आलेले दिसते. तसे तुरळक प्रयत्न झालेले आहेत. उदाहरणार्थ छत्रे यांनी लिहिलेले 'बालसंवाद', राम गणेश गडकरी यांनी लिहिलेले 'सकाळचा अभ्यास', 'दोन चुटके', प्रल्हाद केशव अत्रे यांचे 'गुरुदक्षिणा', 'वीर वचन' नानासाहेब शिरगोपीकर यांचे 'गोकुळचा चोर', 'सिंहगडचा शिलेदार', 'बालशिवाजी' वा.गो.आमटे यांची 'नाट्यरामायण', 'नाट्यभारत' इत्यादी. या व्यतिरिक्त स.अ.शुक्ल, ना.धो.तामहणकर, वि.द.घाटे आदी लेखकांनीही लहान मुलांसाठी नाट्यरूप लेखन केलेले आहे. इंग्रजी भाषेतील परिकथा, अद्भूतरम्य कथा, आपल्याकडील बालनाट्य लेखनाला प्रेरणा देणा-या ठरल्या. जे विश्व मुलांच्या कल्पनेमध्ये असे किंवा काही वेळा कल्पनेपलिकडचे असते, ज्यामध्ये त्यांना रममाण होणे आवडते, ते या इंग्रजी बालनाट्यांचा संदर्भात होते. या पध्दतीचे नाट्यलेखन आपण करावे आणि मोठ्यांप्रमाणेच लहानांसाठी रंगभूमी हे माध्यम वापरले जावे ही त्या मागची भूमिका होती. ती जाणतेपणाची होती, ही जाण १९५० नंतरच्या दशकात निर्माण झाली. पहिल्या काळात जे काही बालनाटके लिहिली गेली त्यामध्ये 'हेमा आणि सात बुटके', 'हरवलेला पैजण' (भालचंद्र भिडे) 'जादूचा वेल' (सुधा करमरकर), 'मधुमंजिरी', 'प्रते नगरीत', 'झाली काय गंमत', 'शेपटीचा शाप' (सई परांजपे), 'प-यांची राणी', 'संगीत चंद्राचे वरदान' (मालती दांडेकर), 'सोनपरी', 'चांदपरी' (अनंत काणेकर) 'वर्य मोठं खोट', 'नवे गोकुळ' (पु.ल.देशपांडे) या नाट्यकृतींचा आवर्जून उल्लेख करावा लागतो.

अद्भूतरम्यतेच्या बालनाट्यलेखनाच्या काळात आंगमागे अन्य विषयांवरचे नाट्यलेखन घडतच होते. पण ज्यांनी या नाट्यलेखन -प्रवाहाला दिशा देण्याचा सशक्त प्रयत्न केला अशांमध्ये रत्नाकर मतकरी, विजय तेंडूलकर, सई परांजपे, पु.ल.देशपांडे ही नावे विशेष आहेत. त्यांच्या लेखनकार्यामुळे बालरंगभूमीची बालनाट्याची चळवळ निर्माण होण्यास, विस्तारीत होण्यास मदत झाली आहे.

संशोधनाची गरज :

रत्नाकर मतकरी, सुधा करमरकर यांनी हौशी व्यावसायिक स्तरावर नाट्यलेखन - प्रयोगनिर्मिती करून बाल रंगभूमीची चळवळ सर्वदूर नेण्याचा जाणता प्रयत्न केला. त्याच

पध्दतीने मराठवाड्यात हौशी व शालय रंगभूमीवर नाट्यलेखन प्रयोगनिर्मिती करणारी मंडळींची संख्या काही कमी नाही.

मराठवाडा जशी संतांची भूमी आहे. तशी कलावंतांची नाट्यकर्मिचीही भूमी आहे. मराठवाड्यातील नाट्य चळवळीचा प्रारंभ जवळजवळ ७५ वर्षांपूर्वी झाला. पण ही चळवळ गेल्या २० वर्षांपासून अत्यंत वेगाने पसरत आहे. रा.र.बोराडे, दत्ता भगत, प्रा.अजीत दळवी, प्रशांत दळवी, अरविंद जगताप इत्यादी नाटककारांनी मराठवाड्यातील नाट्य चळवळीचा स्वर्णकाळ नसला तरी रौप्य काळाकडे वाटचाल करणारा काळ निर्माण केला व पुणे-मुंबई मराठी रंगभूमीच्या पंढरीत मराठवाडी लेखकांच्या नाट्य साहित्याला ख-या अर्थाने मानाचे स्थान मिळवून दिले.

ज्या प्रमाणे समाजात मोठ्यांच्या तुलनेत लहान मुलांना गौण स्थान आहे. तसेच काही बालरंगभूमी बाबतीत ही झाले. मराठवाड्यातील प्रायोगिक रंगभूमी, हौशी रंगभूमी, व्यावसायिक रंगभूमीच्या दृष्टिने यशस्वी झाली. बालरंगभूमीच्या संदर्भात, अनेक बालनाट्य नाटककारांनी बालनाट्य लेखन करून बालरंगभूमी/शालेय रंगभूमीची चळवळ चावली अशा या मराठवाड्यातील बालनाट्य नाटककारांचा प्रयोग करणा-या संस्थांचा, दिग्दर्शकांचा शोध घेणे महत्त्वाचे ठरते.

नाट्य संमेलन, व्याख्याने, चर्चासत्राच्या निमित्ताने बालरंगभूमी विषयी नेहमी चिंता व्यक्त केली जाते. पण त्याचे चिंतन करून, बालरंगभूमीचा अभ्यास करून प्रादेशीक बालनाट्य नाटककारांचा शोध घेऊन त्यांनी लिहिलेल्या बालनाट्याची नोंद व प्रयोगांची दखल घेण्याच गरज आहे. बालरंगभूमी ही फक्त मुंबई-पुणे किंवा तत्सम मोठ्या शहरापुरती मर्यादीत नसून ती ग्रामीण भागातही फोपावली आहे. ती त्या त्या भागातील बालनाट्य लेखकांमुळेच अशा या बालरंगभूमीच्या दृष्टिने नव्हे तर मराठी रंगभूमीची जडणघडण व चळवळीच्या दृष्टिनेही दुर्लक्षित राहिलेल्या मराठवाड्यातील बालरंगभूमीची संख्यात्मक, गुणात्मक या दोन्ही स्तरांवर चर्चा व्हावी. मराठी बालरंगभूमीच्या दृष्टिने त्यांच्या नाटकांतील भाषा, प्रयोगशीलता, नवीनता, समजावून घेतले तर बालरंगभूमी वृंदीगत करण्यास मदत होईल हे निश्चितच.

विषयाचे महत्त्व :

नाटक जीवनाचे अभिरुचीपूर्ण प्रतिबिंब किंवा जीवनाचा कलात्मक आभास आहे. मनोरंजन आणि शिक्षणाचे ते एक प्रभावी माध्यम आहे. बालप्रेक्षकांचे मनोरंजन करता करताच त्यांचे व्यक्तिमत्त्व घडवण्याचा प्रयत्न नाट्य माध्यमातून करणे हा बालप्रेक्षकांचे कल्पनाविध, त्यांची मानसिक भूक, बौद्धिक अवाका, यांच्या वेगळेपणा लक्षात घेवून त्यांच्यासाठी लिहिलेली खास नाटके सादर करण्यासाठी बालरंगभूमी उदयाला आली. मुलांचे रंजन करता करताच ही रंगभूमी इतरही अनेक उद्दिष्टे पार

पाडते. रोजच्या जीवनातील अनुभवापेक्षा वेगळे अनुभव व ते अनुभवणा-या व्यक्तींचे अवलोकन करावयास प्रेक्षक-मुलांना संधी मिळते. तसेच बालकांच्या मनोवस्थेचे दर्शन घडण्यास मदत होते. बालविश्वाची सर्वकष मुशाफिरी बालरंगभूमी करविते.

“शालेय शिक्षणात नाट्याला अलीकडे वाढते महत्त्व मिळू लागले आहे. ही आनंदाची गोष्ट आहे. परंतू अवघड, क्लिष्ट किंवा अप्रिय असे विषय मुलांच्या गळी शक्य तेवढ्या सहजपणे उतरावे म्हणून नाट्य आज राबवले जात आहे. तेवढेच त्याचे महत्त्व नव्हते. मुलांमधल्या उपजत नावाच्या विकासाच्या गतीशी त्याच्या मानसिक आणि बौद्धिक व काही प्रमाणात शारीरिक विकासाचा अपरिहार्य संबंध असतो. या उपजत नाट्याकडे दुर्लक्ष करून, मुलाला त्या बाबतीत नाउमंद करून निव्वळ पुस्तकी ज्ञानाला त्याला जुंपून आपण त्याचे सर्वांगीण विकास करतो. वास्तविक उपजात नाट्यकलेचे पध्दतशीर वळण आणि उत्तेजन दिले तर मुले आपोआप जिज्ञासू, कल्पक आणि ज्ञानाचे भुकेले होत जातात. शरीर-मनाने ते चांगले बाळसे धरतात”. (चिमणा बांधतो बंगला प्रस्तावनेवरून). विजय तेंडूलकरांच्या उपरोक्त विधानावरून आपणास लक्षात येते की, विद्यार्थ्यांचे मनोरंजन सोबतच त्यांच्या वर्तनात सुयोग्य बदल होऊन त्यामुळे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व घडायला मदत मिळते.

निष्कर्ष :

जागतिकीकरणाच्या या कालखंडात त्याच्या परिणाम हा शालेय शिक्षणावरही होत आहे. विद्यार्थ्यांत होणारा बदल हा आधुनिकतेचा पाश्चिमात्य अनुकरण आणि विभक्त कुटुंबाचा

याच्यामुळे होत आहे. आपण दिलेले उपदेश त्यांना रटाळवाने वाटतात. तेंव्हा नाटकाद्वारे त्यांच्यामध्ये अमुलाग्र बदल घडवून आणला जाऊ शकतो. नाटक ही संयुक्त कला आहे. ज्यात अभिनय, संगीत, नृत्य, गायन इत्यादी कला एकत्रीत होतात. नाटकाचा दृक आणि श्राव्य असा दुहेरी परिणाम साधता येणं शक्य असल्यामुळे मुलांवर अनेक संस्कार करण्याचे सामर्थ्य या माध्यमांमध्ये आहे. एकीकडे प्रसारमाध्यमांची बजबजपुरी काढली असताना, नाट्यमाध्यम बाळविश्वाचे संरक्षण माध्यम म्हणून उपयुक्त ठरू शकते. वरील सर्व गोष्टींचा अभ्यास केला असता, बालनाट्यातील सामर्थ्य समजून घेण्यासाठी मराठवाड्यातील बालरंगभूमीचा अभ्यास करणे अतिशय महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ :

१. वाङ्मयीन दृष्टी आणि दृष्टिकोन- प्रा. वा. ल. कुलकर्णी, प्रकाशक भ. रा. भटकल, १९५९.
२. ऐतिहासिक मराठी नाटके- डॉ. भीमराव कुलकर्णी प्रकाशन : जोशी, लोखंडे, १९७१
३. वाङ्मयीन मते आणि मतभेद- प्रा. वा. ल. कुलकर्णी, प्रकाशन : के. भि. ढवळे, १९४९
४. एकांकिका - वाटचाल, संपादक - प्रा. श्री. र. भिडे व प्रा. व. दि. कुलकर्णी प्रकाशक : ग. ना. नेवाळकर, १९६९

ISSN 2349-638X

www.aiirjournal.com